

A.Ş.KAZIMOVA

doktorant

e-mail: ayselkazimova92@mail.ru

: <https://orcid.org/0000-0002-6336-5977>

Lənkəran Dövlət Universiteti

(Lənkəran şəh., General H.Aslanov xiyabarı, 50)

10.62021/0026-0028.2025.2.053

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TAPMACALARDA İNDİKİ ZAMANIN İFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Şifahi xalq yaradıcılığının geniş yayılmış janrlarından olan tapmacalar müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarında özünəməxsus tərzdə yaranmış və formalaşmışlar. Hər bir xalqın adət-ənənələrinə, məişətinə və mental xüsusiyyətlərinə görə formalaşmış, ifadə xüsusiyyətlərinə əsasən feilin müxtəlif zaman formasında cəmlənmişlər. Lakin tərcümə nəticəsində bəzən zaman anlamında ifadədə fərqlilik yarana bilər.

Bu məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində feilin müxtəlif zaman formalarında yaranmış tapmacalar araşdırılmış, daha çox qısa və obrazlı təsvirlərdə ifadə olunan indiki zaman formalarının üstünlük təşkil etdiyi müəyyənləşdirilmişdir. İndiki zaman formasında yaranmış tapmacalarda poetik vasitələr müəyyənləşdirilmiş, müqayisəli şəkildə ingilis və Azərbaycan dillərində təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ingilis dili, tapmaca, indiki zaman, zamanın ifadə xüsusiyyətləri, folklor nümunələri

Yaranması çox qədim dövrlərə təsadüf edən xalq yaradıcılığı nümunələri janr və mövzu baxımından zəngin və rəngarəngdir. Günümüzdə gəlib çıxan bu bədii nümunələr hər bir xalqın xarakterini, məişətini, həyat tərzini və adət-ənənələrini özünəməxsus tərzdə əks etdirir. Təbii haldır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının müəyyən bir qismi yazı halına alınmadığı üçün unudulmuşdur. Digər bir qismi isə günümüzdə gəlib çatmış formasına qədər dildən-dilə ötürülərək öz ilkin formasını itirərək az və ya çox olmasından asılı olaraq, dəyişikliyə məruz qalmışdır. Folklor nümunələrini yazıya köçürənlər say etibarilə qeyri-məlum olduğundan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, adıçəkilən xalq yaradıcılıq nümunələrinin formalaşmasında bütöv bir xalqın təfəkkürü inkişaf etmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, şifahi xalq yaradıcılığı hamımız üçün dəyərli əhəmiyyət kəsb edir. Ulu babalarımızdan dövrümüzdə qədər gəlib çatan xalq yaradıcılığı nümunələrindən biri də insan təfəkkürünü daima düşünməyə sövq edən “tapmacalar”dır. Bir çox bölgələrdə tapmaca deməyə “tapmaca satmaq” deyirlər. Hətta həmin ərazilərdə tapmacaları tapmaq üçün təşkil olunan məclislər “Gəlin, tapmaca sataq” sözləri ilə başlayır. Diqqət yetirmək lazımdır ki, tapmacalar daha çox uzun qış gecələrində yaşlı nəslin nümayəndələri tərəfindən keçən zamanı azyaşlılara daha maraqlı və əyləncəli etməkdən ötrü qoşulurdu. Şifahi xalq yaradıcılığının bu növünü yaratmaqda məqsəd bu tapmacaların cavabını axtaranların xüsusilə uşaqların zəhnini, düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, düşünənlərdə eyhamdan anlamaq bacarığını aşılamaqdan ibarət idi. Forma etibarilə tapmacalar, adətən sərbəst şeir növündə olur – bayatılardan fərqli olaraq bir qəlibə oturmur [2, s.174-175]. Tapmaca – əşyaların, təbiət hadisələrinin, canlı və cansız varlıqların adlarını gizli, obrazlı və bədii formada təsvir edən, məntiq və müşahidə qabiliyyəti tələb edən şifahi xalq yaradıcılığı janrıdır. Tapmaca sual forması daşıyır və cavab gözləyən poetik parçalardır. Yazılı yox, danışiq yolu ilə nəsil-dən-nəslə ötürülür. Cümlələr az sözlərlə, lakin dərin məna ilə qurulur. Bənzətmə, təşbeh, metafora ilə gizli məna yaradılır. Əksər hallarda qafiyələnmiş və ritmik formada olur. Düşün-

mək, öyrətmək və əyləndirmək məqsədi daşıyır. Uşaqlarda təfəkkür və müşahidə bacarığını inkişaf etdirir. Xalq arasında məclis və oyunlarda istifadə olunur. Dilin obrazlı imkanlarını nümayiş etdirir. Xalqın dünyagörüşünü, təbiətə münasibətini əks etdirir. Əşyaya və ya hadisəyə dair bənzətməli, qapalılıq yaradan təsvir verilir. Dolayısı yolla təsviri verilən belə əşya və ya hadisənin konkret cavabı müəyyən ifadələrlə izah olunur. Tapmacaların əşyalarla, heyvan və quşlarla, insan orqanları və əzaları ilə, məişət və əmək alətləri ilə bağlı, say və rəqəmlərlə bağlı, fəlsəfi-məna yüklü formaları da mövcuddur. Tapmacalarda indiki zaman formaları üstünlük təşkil edir. Qısa və obrazlı təsvirlərdən istifadə olunur. Söz oyunu, metaforik ifadə, təşbehlər geniş yer tutur. Qafiyə və alliterasiya ilə ritmik təsir gücləndirilir. Tapmacalarda geniş şəkildə aşağıdakı poetik vasitələrə rast gəlinir:

1. Metafora – bir anlayışın başqa anlayışla üstüörtülü eyniləşdirilməsi.
2. Təşbeh (bənzətmə) – bir şeyin başqa bir şeyə oxşadılması.
3. Personifikasiya (insanlaşdırma) – cansız varlıqlara insan xüsusiyyəti vermək.
4. Epitetlər – obrazı daha dəqiq və poetik təqdim edən təsvirlər.
5. Antitezalar və ziddiyyətlər – gözlənilməz məna yaradan təsvirlər.

Tapmacalar icra edilən hərəkətin zamanına görə müxtəlif zamanlarda qurula bilər ki, bu zamanlardan biri də feilin indiki zamanıdır. Qarşılaşdırılan Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların mühüm xüsusiyyəti cümlədə müəyyən üzvlərin buraxılmasıdır. Məlumdur ki, cümlədə müəyyən üzv buraxılarkən burada yarımçıqlıq baş verir. Müxtəlif dillərdə (hazırda ingilis və Azərbaycan dillərində) müqayisə apardıqda yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərə görə fərqlilik özünü büruzə verir. Ş.Əlməmmədovanın qənaətinə, *”ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan tapmacalarında yarımçıq cümlənin bütün tiplərinə rast gəlmək mümkündür”* [5, s. 13].

Azərbaycan dilçiliyində indiki zamanla bağlı ümumi fikir bundan ibarətdir ki, indiki zamanın məzmununda iki məna nəzəri daha çox cəlb edir. Ş.Əlməmmədova bu xüsusiyyətlər haqqında yazır: *“Bu məna xüsusiyyətlərindən birincisi, indiki zamanda iş, hal və hərəkətin danışq vaxtına bilavasitə uyğun gəlməsi, ikincisi isə iş, hal və hərəkətin icra vaxtının danışq vaxtına tam uyğun gəlməsidir. Bu məna xüsusiyyətinə görə hal və hərəkətin icra müddəti öz davamlılığına görə danışq vaxtı müddətindən kənara çıxır”* [4, s. 80].

Azərbaycan dilində feilin indiki zamanı sadə və indiki davamedici zaman formasında özünü büruzə verir. İndiki sadə zaman adət halını almış, təkrarən icra edilən hərəkətləri bildirir. İndiki davamedici zaman isə danışq anında ifadə olunan hərəkətləri bildirmək üçün tətbiq olunan feilin zaman formalarından biridir. Qeyd edilən zamanın şəkilçisi “-ır⁴” şəkilçidir. İndiki sadə zaman “*hər*” və “*hər*” ilə olan bütün ifadələr “*indi*”, “*hal-hazırda*” kimi zaman zərfləri ilə ifadə olunur. İndiki sadə zaman şəkilçilərinə *hər gün*, *hər həftə*, *hər ay* və s. aid edilir.

Qrammatik qaydalara uyğun olaraq, feillər saitle bitərsə, sözün sonuna “y” bitişdiricisi əlavə edilir ki, bu da indiki zaman şəkilçisi anlamını verir. Adıçəkilən feilin zaman formalarında Azərbaycan tapmaca növlərində aşağıdakı şəkildə rast gəlmək mümkündür:

İndiki sadə zaman ilə bağlı:

*O nədir ki, gecə-gündüz yol gedər,
Bircə qarışq yol gedər. (Saat) [2]*

*Bir gılə mərmər başı,
Yandırır dağı-daşı. (Günəş)*

*Durmadan gəzir,
Heç kimə dəymir,
Gah azaldır, gah artırır,
Səssizcə dövr edir. (Saatın əqrəbi)*

*Göydən yerə enir,
Suyu yerə sərir,
Torpağı isladır,
Çiçəkləri oyadır. (Yağış)*

*Bir sürü atlar
Çəməndə otlayır
Vaxtı gələndə
Dərisi çatlayır. (Pambıq)*

Aparılan araşdırmalar zamanı belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Azərbaycan dilində feilin indiki davamedici zaman forması ilə bağlı tapmaca nümunələrinə rast gəlinmir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, indiki zaman şəkilçisi flektiv dil qrupuna (tipinə) daxil olan ingilis dilində indiki zaman hissəcikləri mövcuddur. Feilin indiki zamanı ingilis dilində tapmacalarda 4 formada ifadə oluna bilər: 1. İndiki sadə zaman (present simple), 2. İndiki davamedici zaman (present continuous), 3. İndiki bitmiş zaman (present perfect), 4. İndiki zamanın davam edib bitmiş forması (present perfect continuous). İngilis dilində qeyd olunan feilin indiki sadə və indiki davamedici formaları qrammatik mənə baxımdan eyni qüvvəyə malikdirlər. Hər iki dildə qeyd edilən zaman formaları uyğun olaraq adət halını almış və danışmaq anında baş verən hərəkətləri bildirir. Azərbaycan dilində əgər bu zaman formaları “-ir⁴” şəkilçisi ilə formalaşdırılırdısa, ingilis dilində feilin indiki sadə zamanı məsdərdən “to” hissəcini atmaqla və III şəxsin təkində “-s” və ya “-es” şəkilçisini artırmaqla düzəldilir [4, s.5]. Feilin indiki davamedici zamanı isə “to be (olmaq)” feilinin indiki zamanda olan formaları və “-ing” şəkilçisi vasitəsilə düzəldilir. Adıçəkən zaman formalarının ingilis dili tapmacalarında ifadəsini nəzərdən keçirək:

1. İndiki sadə zaman:

*They live in a field
Milk is what they make
They help give us leather
And a juicy steak. (Cow) [3, s.74]*

*She opens me every day,
Reads the words I have to say,
I am full off stories? Front to back,
What am I that knowledge does not lack? (A book)*

*He wears a uniform, helps around,
Drives a red truck with sirens and sound.
Water and hose are what he uses,
Who is he, when fire he fuses? (Firefighter)*

*In the evening it goes,
In the evening it comes. (The sun)*

*At our place there is a man
Who has many eyes. (Sieve – aşsüzən)*

2. İndiki davamedici zaman:

Məlumdur ki, bir çox dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də indiki davamedici zaman ümumi danışmaq dilində və ədəbi-bədii dildə tapmacaların yaranmasında və müxtəlif əyləncə

xarakterli dil oyunlarında işlədilir. Bu tip tapmacalar adətən “I am _____ ing”, “He is _____ ing”, “They are _____ ing” kimi cümlələrlə başlayır və hansısa hərəkəti təsvir edərək cavabın nə olduğunu soruşur. Əyləncə xarakterli tapmacalar əqli inkişaf etdirməklə yanaşı, xarici dili öyrənmək istəyənlərə də faydalı ola bilər.

*I am moving on the road so fast,
With wheels and engine, I rarely last.
People ride me every day.
What am I? (A car)*

*I am running on four legs,
I bark and wag my tail.
I am your best friend every day,
What am I? (Dog)*

*I am flying without wings, I am crying without eyes.
What am I doing?
(Rain)*

*I am going up but never coming down. What am I doing?
(aging – qocalmaq)*

*I am running but never move, I am always working, never sleep. What am I?
(A clock)*

Belə tapmacalar həm qrammatikanı praktiki şəkildə tətbiq etmək, həm də söz ehtiyatını artırmaq üçün çox faydalıdır.

İngilis dilində adıçəkilən indiki bitmiş və indiki zamanın davam edib bitmiş formaları isə Azərbaycan dilində müvafiq olaraq “-ıb⁴” və “-miş⁴” (keçmiş zamanın nəqli və şühudi formaları) ilə əvəzlənir. İndiki zaman formasında ekvivalenti yoxdur. Tapmacalarda adıçəkilən zaman formalarına aid nümunələri nəzərdən keçirək:

1. İndiki bitmiş zaman:

What has to be broken before you can use it? (an egg) [6, s. 1]

*I have opened many times today,
Inside me, stories always stay.
You use me to learn and play,
What am I, can you say? (A book)*

*I have shined bright for many nights,
Guiding sailors with my lights.
You see me in the sky above,
What am I that shines with love? (the moon)*

*I have been filled and emptied too,
Holding water fresh and new.
You drink from me to stay alive,
What am I that helps you survive? (a glass)*

*Surely all people Who deserve to be here
Have visited a place where
All And Nothing Can be found. (Dictionary)*

2. İndiki zamanın davam edib bitmiş forması:

*I have been running without legs,
I do not get tired, but I flow all day. (a river)*

*It has been shining for billions of years,
Warming the earth with golden spears. (the sun)*

*You have been hearing me every day,
When birds sing or children play. (sound)*

Yuxarıda verdiyimiz “have/has been + Participle II” ilə yazılmış tapmacalar klassik ədəbiyyat mənbələrindən və ya çap olunmuş rəsmi dərsliklərdən götürülməyib. Bunun səbəbi budur ki, ənənəvi ingilis tapmacaları adətən qısa və rəsmi zaman formalarından istifadə edir. Məsələn, sadə indiki və keçmiş zamanlar. Present Perfect Continuous isə daha müasir və danışiq yönümlü bir zaman formasıdır, ona görə də folklor tapmacalarında çox nadir hallarda görünür. Ona görə də adıçəkilən tapmaca nümunələrinə heç bir dərslikdə, heç bir klassik ədəbiyyat əsərində, heç bir folklor və ya rəsmi tapmaca toplusunda yayımlanmayıb.

3. Şühudi keçmiş zaman (danışanın özü görüb və ya şahid olub):

*Getdim, gördüm bir dağda,
Daşlar danışır dildə. (Əks-səda)*

*Gördüm onu axşamüstü bağda,
Ağacların altında oturmuşdu.
Kürəyində uzun quyruq vardı,
Nə idi, o, xatırla, sən də! (Pişik)*

Getdim, gördüm – şühudi keçmiş zaman.

4. Nəqli keçmiş zaman (başqasından eşidilmiş, görmədən danışılan hadisələr):

*Deyiblər bir ev var, qapısı yox,
İçində bir nur var, çırağı yox. (Yumurta)*

Burada “deyiblər” nəqli keçmiş zamanı bildirir.

*Eşitdim bir qardaş vardı,
İki bacı ilə yatardı. (Qayçı)*

Burada “eşitdim” nəqli keçmiş zaman formasıdır.

Məqalənin elmi yeniliyini qeyd edərkən vurğulanmalıdır ki, ilk dəfə ingilis və Azərbaycan dillərində feilin müxtəlif zaman formalarında yaranmış tapmacalar araşdırılmış, daha çox qısa və obrazlı təsvirlərdə ifadə olunan indiki zaman formalarının üstünlük təşkil etdiyi müəyyənləşdirilmişdir. İndiki zaman formasında yaranmış tapmacalarda poetik vasitələr müəyyənləşdirilmiş, müqayisəli şəkildə ingilis və Azərbaycan dillərində təhlil edilmişdir

Təbiiqi və əhəmiyyəti. Araşdırılan məsələ ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində vacib material kimi istifadə olunmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mövzu ilə bağlı araşdırmanı belə bir ümumiləşdirərək, belə *nəticəyə* gəlmək olar ki, ingilis dili xüsusiyyətlərinə görə indiki zamanla bağlı ifadələrə malikdir, həm də hərtərəfli və aydın ifadə imkanı var. Ümumiyyətlə, ingilis dili və türk dillərinin zaman formalarını müqayisə etdikdə, baxmayaraq ki, ingilis dilində indiki zamanın türk dillərində olmayan bir çox formaları var, amma bu dili insan ömrü ilə paralel göstərsək, uşağa öyrədənə, sanki qarşıdakı bir uşaqlıq kimi zamanı çox detallı izaha görə duyan bir dil olduğunu görürük. Bu dillərdən fərqli xüsusiyyətə malik türk dillərində sadə formaya rast gəlinməyə də, indiki zamanla bağlı dilin ifadəsini daha ətraflı bilməli və düşündüklərimizi qeyd edirik. Belə ki bizim dialoq tərəfdaşımız bunun fərqi var idi və bu düşüncə tərzini və formasını o dili mənimləyənə müraciət edən şəxsə aydındır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005, – 360 s.
2. Qəhrəman, İ. Tapmaca sehri // Kəsp. – 2017, 9 oktyabr. http://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2017/oktyabr/557966.htm
3. Əsədova, S.S. Azərbaycan və ingilis dillərində lirik növün janrlarından zoonimlər // Linqvistik problemləri, – c. 1, №3, – 2020, –s.67-76. [http://anl.az/down/meqale/lingvistika_problemleri/2020/03/06\(meqale\).pdf](http://anl.az/down/meqale/lingvistika_problemleri/2020/03/06(meqale).pdf)
4. Təhərov, İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası / İ.M.Təhərov, – Bakı: Nurlan, – 2007, – 323 s.
5. Alməmmədova, S.M. İngilis dilində zamanlar sistemi / S.M.Alməmmədova, – Bakı: Azərbaycan Texniki Universiteti, – 2013, – 113 s. <http://anl.az/el/Kitab/2013/38725.pdf>
6. Əliyeva, E.Ə. Azərbaycan və ingilis dillərində tapmacaların linqvistik təhlili: / dis. avtoreferatı. / – Naxçıvan, – 2011, 24 s. <http://azerbaycandili.az/Synopsis/Download/2164/ƏLİYEVƏ%20ELNAZ%20ƏLİ%20QIZI.pdf>
7. 101 Best Riddles for Kids and Adults (with Answers) // Parade, – ABŞ, – 2020-ci il, 17 aprel. 2023-cü ildə yenilənmişdir, 16 s. <http://parade.com/947956/parade.riddles>

A.Sh.Kazimova

Features of Expressing the Present Tense in Riddles of the English and Azerbaijani Languages *Summary*

Riddles, which are widespread genres of oral folk art, have arisen and formed in the literatures of different nations in their own unique way. They have been formed according to the customs, traditions, lifestyle and mental characteristics of each nation, and have been concentrated in different tense forms of the verb according to their expressive features. However, as a result of translation, sometimes differences in expression in the sense of time can arise.

This article examines riddles in different tense forms of the verb in English and Azerbaijani, and it has been determined that present tense forms, which are expressed in short and figurative descriptions, predominate. Poetic means in riddles in the present tense form have been identified and analyzed comparatively in English and Azerbaijani.

Key words: Azerbaijani language, English language, riddle, present simple, time expression features, folklore examples

A.Ш.Казимова

Особенности выражения настоящего времени в загадках английского и азербайджанского языков *Резюме*

Загадки, являющиеся широко распространенными жанрами устного народного творчества, уникальным образом создавались и формировались в литературе разных народов. Они фор-

мировались с учетом обычаев, образа жизни и ментальных особенностей каждого народа и концентрировались в разных временах глагола по особенностям выражения. Однако в результате перевода иногда может возникать разница в значении времени.

В данной статье были исследованы загадки, созданные в разных временах глаголов в английском и азербайджанском языках, и установлено, что преобладают формы настоящего времени, выраженные в кратких и образных описаниях. Выявлены и сравнительно проанализированы поэтические средства в загадках, созданных в настоящем времени, в английском и азербайджанском языках.

Ключевые слова: азербайджанский язык, английский, загадка, настоящее время, особенности выражения времени, примеры фольклора

Rəyçi: filol.e.d., prof. İ.M.Tahirov

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2025